

LA LLITERATURA VALENCIANA

per FRANCESC ALMELA I VIVES

RRAA de Sant Carles i de Cultura Valenciana

Prefaci.

Les presents pàgines no tenen la vana aspiració de constituir una història tan sols esquemàtica de la lliteratura valenciana. Les presents pàgines merament aspiren a divulgar unes quantes figures, unes quantes obres, uns quants fets relatius a la lliteratura produïda en llenguatge valencià.

Per a escriure una història de les lletres genuïnament valentines, es menester resoldre abans una sèrie de qüestions que aquí ni tan sols cap enunciar.

Per descomtat, tractant-se de la lliteratura en valencià, no es parlarà —com no siga incidentalment per alguna raó especial— dels escriptors que, sent valencians pel seu naixement, se manifestaren, com a escriptors, en llatí, en aragès, en castellà...

Ademés, una raó de brevetat, a més d'una raó intrínseca, aconsella prescindir en general de la lliteratura que no es solament lliteratura, vol dir-se, de la lliteratura jurídica, de la lliteratura didàctica, de la lliteratura científica, a pesar de que en açò quede sacrificada la menció d'importants cossos jurídics.

El mètode a seguir és el cronològic, per sigles, en tots els seus inconvenients, però també en la ventaja de la seua senzillesa. Una exposició més sistemàtica —per raons d'estètica general, per gèneros lliteraris i hasda per reflexos i enllaços polítics— entranyaria més explicacions i, per ende, reclamaria més extensió.

Finalment, es d'advertir que les presents pàgines van sense bibliografia, en primer terme perquè un aparell bibliogràfic potser lesionara al seu propòsit divulgador i en segon terme perquè, al faltar treballs de caràcter general sobre lliteratura valenciana, s'hauria de referir les indicacions bibliogràfiques a cada autor i en ocasions a cada obra, lo qual entorpiria massa el curs natural de l'exposició. No obstant, poden consultar-se les bibliografies valencianes, especialment la d'en Josep Ribelles Comin; les històries generals de la lliteratura catalana, que solen incloure als autors valencians i els capítuls dedicats per en Francesc Carreras Candi a la lliteratura valenciana en la *«Geografia General del Reino de Valencia»*.

Sigles XIII i XIV.

Un estudi sistemàtic de la lliteratura valenciana deguera d'escomençar per un examen del mateix idioma valencià. Sobre l'orige d'este hi ha varies opinions completament dispars i hasda alguna que intenta armonisar pareixers diversos.

Establir l'orige de la llengua valenciana es interessant, en este cas, per a determinar i per a, si es precis, investigar quins son els primers monuments lliteraris de l'idioma.

Pero ni lo primer es oportu, perquè resulta una qüestió filològica, ni lo segon es factible des del moment en que planteja igualment numerosos problemes, uns propis i uns atres derivats, no tots específicament lliteraris.

Una nota d'estos sigles –XIII i XIV– es la falta de seguretat que hi ha respecte a l'idioma en que pristinament foren escrites algunes obres, aixina com l'infiltració en la substància lliteraria valenciana d'autors que no havien naixcut en terres valentines, pero que per simbiosis política estaven units ad ella.

En el segle XIII hi ha una figura molt del seu temps, que es la de Pere Pasqual, mossarap que naixque en la ciutat de Valencia l'any 1227, canonge, mercedari, catedràtic, que en París trobà a Sant Tomas d'Aquino, que en Roma fon beneït per un pontífex, que en Toledo regi l'archidiocesis per son discipul l'infant Sancho, que en Jaen fon bisbe, contrincant de moros i jueus en discussions i victima –l'any 1300– d'un cruent martiri... A Pere Pasqual, el sant, correspon «Una molt bella obra» –aixina nomenada en la primera impressió– que no es sino un resum de la Biblia, en molt de catecisme, a intenció dels catòlics gienenechs que patien insidies d'hebreus o islamites. Esta obra –coneguda tambe en el nom de «Flor de la Biblia» i «Biblia Parva»– ha segut traduïda al llatí i a l'italia. Igualment, s'atribuïx al mercedari valencià un llibre nomenat «Gamaliel»,

a on se narra la passio de Crist i que sol anar acompanyat per atres narracions relatives als actes de Lazaro i a la destruccio de Jerusalem per Vespasia. El «Gamaliel» ha segut traduït al llatí, al castellà i al portuguès. Per supost, l'atribució d'este llibre a Pere Pasqual ha segut molt discutida; també ha suscitat problemes la qüestió de l'idioma en que el celos propagandista escriu els seus tractats, encara que les versions més antigues que han aplegat hasda hui estan en llengua valenciana.

Per més d'un motiu s'ha de mencionar, per estos temps, les quatre grans cròniques, que han segut nomenades els quatre evangelis historics, tan relacionats en l'història valenciana.

La «Crònica» de Jaume el Conqueridor (1208-1276) es atribuida per uns autors a Jaume Sarroca, per atres a Bernat Vidal i per molts al mateix rei, a qui s'atribuïx també el «Llibre de saviesa», colecció de sentències morals. Esta crònica ha segut traduïda al llatí, al castellà, a l'angles, etc.

La «Crònica» de Bernat Desclot, contemporaneu de Jaume el Conqueridor i de Pere el Gran, està dedicada principalment a narrar les gestes d'este monarca. Ha segut traduïda al castellà i a l'italia.

La «Crònica» de Ramon Muntaner (1265 o 1275-1336) abarca des de Pere el Catòlic hasda Alfons el Benigne. Ha segut traduïda al castellà, al francès, a l'italia i a l'alema.

Finalment, la «Crònica» de Pere el Cerimoniós fon escrita, a encomanda seua, per Bernat Descoll (mort en 1391). El rei, que era lletrat i orador, repassà provablement la redacció.

Algu ha intentat un jui paral·lel d'estes quatre cròniques. Jaume el Conqueridor es ingenu; Desclot, precís; Muntaner, calit; Descoll, habilidos. Jaume es lapidari i solemne; Desclot, sec i descarnat; Muntaner, verbos i contundent; Descoll, magnífic. En la primera crònica es veu un cor gran i bell, en la segona, un esperit imparcial i sever; en la tercera, un foc poètic que encen una ànima de soldat, en la quarta, una habilitat molt política...

De totes estes cròniques mereix ser destacada la de Ramon Muntaner, no solament perquè es un llibre maravillos a on el fragor de les batalles rima prodigiosament en els detalls delicadíssims; no solament perquè es un llibre a on el caràcter patriòtic s'alia en el caràcter personal de l'autor, no solament perquè partint d'una finalitat històrica alcança freqüentment un resplandor poètic, sino també perquè l'autor, natural de l'Ampurda, s'ufanava en dir-se ciutadà de València, a on fon soterrat; disfrutava d'una alqueria en Chirivella i allí escriu la seua obra immortal.

Tambe hi ha element valencià en Francesc Eiximenis, qui naixque en

Girona alla per 1340 i que fallí en Perpinya potser en 1409. Frare francisca, passà bona part de sa vida en el convent de la ciutat de Valencia, a on escrigue moltes de les seues obres. La principal d'elles es «Lo Crestia», una especie de quantiosa enciclopedia migeval, de la que nomes conclogue alguns toms. El seu «Llibre dels angels» ha segut traduït al castella i al frances; el seu «Llibre de les dones», també traduït al castella, servi al celebre Archipreste de Talavera per a la composició del «Corbacho». Prescindint d'atres produccions d'Eiximenis, s'ha de nomenar el «Regiment de la cosa publica», dedicat als jurats de la ciutat de Valencia per mig d'unes pàgines que constitueixen, no a soles u dels moments mes feliços del escritor, sino també u dels elogis mes fervorosos i colorits que s'han escrit del país valencià. Per cert que ya en aquell temps podia dir-se d'este país: *«la terra, per especial gracia, es així alegre e placent que sol l'esguard enamora los homens que hi venen d'altres terres, que no se'n poden eixir sino ab desplaer»*. Apart de la seua valenciania, Eiximenis es un autor considerable per lo vast de la seua llabor, per com reflectix en esta molts aspectes del seu temps i encara dels anteriors i per la gracia del seu estil terral.

En Eiximenis s'aplega cronologicament ni mes ni manco que al segle XV; pero a soles cronologicament, porque si Eiximenis pecava d'alguna cosa era de no alvançar-se precisament a la seua epoca... Aixina es que ha de donar-se un pas arriere per a tractar d'alguns autors encaixats en el segle XIV, encara que sabut es que la vida dels homens no es talla en tissors per a tancar-la en els llimits d'una centuria.

Ni les mateixes obres, com se veu en el cas de Bernat Oliver. Naixque en la Ciutat de Valencia, provablement a fins del segle XIII. En la nativa població ingressà en l'orde agustina. Despres se doctorà de teologia i filosofia en Paris. De nou en l'urbs valentina, explicà en catedra. Fon distinguit per varis pontifex i per Pere el Cerimonios, segons el qual *«era un dels millors mestres de teologia que llavors fos en lo mon»* i que, ademés, el nomenà embaixador seu en varies ocasions, li conseguí les mitres d'Osca, Barcelona i Tortosa i hasda demanà per ad ell la purpura cardenalicia... Bernat Oliver morí en Tortosa l'any 1348. I deixà escrites en llatí varies obres, entre elles un *«Excitatorium mentis ad Deum»* de caracter ascetic i mistic, obra per descomtat no molt original, pero si interessant per les mateixes fonts en que naixque i per l'habilitat en que està composta. Dita obra fon traduïda al castella en el títol de *«Excitatori de la pensa a Deu»*. Esta versió està realitzada en una prosa armonica i neta, sense llatínismes i sense vulgarismes. Pareix datar de començ del segle XV, per lo qual, tenint en conte esta forma de l'obra, deguera d'haver segut citada allí; pero es citada ací tenint en conte no a soles l'epoca del seu autor, sino també l'espirit del llibre.

Arnau de Vilanova, qui brillà a ultims del segle XIII i començ de la centuria XIV, es u dels autors que han vingut sent considerats com a

catalans, pero la naturalea valenciana del qual s'ha reivindicat modernament: inclús s'ha senyalat concretament com a lloc del seu naiximent el de Vilanova del Grau. Home d'humil i fosc llinatge, sabe ciències i idiomes (llati, grec, arap, hebreu...); estudià en París i Montpeller; vijà per Espanya, França, Itàlia i Grècia; eixerci l'ensenyança en terres franceses i la medicina en Barcelona; fon obsequiat per Pere el Gran, estigue en la cort pontificia d'Avinyo, a on tronà contra la relaixacio eclesiastica i d'a on ixque perseguit; trobà racer en la cort de Federic de Sicília; fon enviat com a embaixador del monarca sicilia al pontifex Climent V i... anant a complir en el seu carrec naufragà en les costes de Genova l'any 1313.

Arnau de Vilanova fon u d'aquells enciclopedistes flamejants que donà l'Edat Mija. Ni mes ni manco que a Ramon Llull se li atribuiu esta frase «*fons scientia vocari debet, quia in omnibus scientiis praeaeeteris hominibus floruit*». Les seues obres meges i quimiques passen de cinquanta, a les que ha d'afegir-se unes vint obres teologiques i filosofiques. La majoria d'elles estaven en llati, pero hi havia unes atres en llengua vulgar entre elles el «*Raonament d'Avinyo*», escrit en 1309, dirigit al mencionat Papa i referent a una suposta proximitat de l'Anticrist, a l'immoralitat de costums i a la necessitat de que els cristians se depuraren, tot això no sense personals opinions teologiques (Arnau de Vilanova fon tingut per herege) i, ademés, explanat en una riquesa de llenguatge que ha obtingut accentuats elogis.

Com a valencià es considera a Jaume Conesa, de qui es tenen noticies d'haver representat carrecs oficials—entre ells el de protonotari real—des de 1343 a 1375. Conesa es el traductor de les «*Histories troyanes*» obra escrita en llati i en la segona mitat del segle XIII per Guido delle Colonne, un italia que es propongue restablir la veritat de lo ocorregut en el sege de Troya, per a lo qual refusà les versions d'Homero, Virgili i Ovidi i es fundà en uns autors apocrifis. Apart d'aço, l'obra es d'interés per alvançar-se al gust de l'epoca i per atres raons, lo qual explica la difusio que tingue, aixina com el fet de que un noble varo—potser el mateix Pere el Cerimonios—solicitarà la versio de Conesa, qui l'escomençà en 1367. En Ramon Miquel i Planas, modern editor d'esta obra, aixina com d'atres molts texts valencians, especifica l'influencia d'ella—en llati o en llengua vernacula—prop de molts autors com, per eixemple, Ausias March i Roïç de Corella.

No tindria res de particular que Antoni de Vilaragut haguera naixcut en els estats sicilians; la data del seu naiximent fon la de 1336; sos pares foren en Ramon de Vilaragut, qui manava una esquadra en Sicília, i na Diana Visconti, germana del duc de Mila. De chiquet, fon donzell en corts sicilianes i aragoneses; després, prestà grans servicis a Pere el Cerimonios, a Joan el Caçador i a Marti l'Humaniste, els qui el recompensaren llargament, l'ultim d'ells «considerant els servicis gloriosos i dignes de

lloança que durant la varonil edat nos prestà, aixina com al nostre pare i germà en els mes memorables combats i en diverses guerres, en les quals, despreciats tota classe de perills, se mantingue serena i valentment». Per diversos procediments, adquirir gran numero de senyorijs i heretats. Casà dos voltes; deixà tres fills lligitims i un de bort. La mort fon en 1400.

Antoni de Vilaragut escrigue en valencià un llibre de falconeria, manuscrit la pista del qual pareix haver-se perdut recentment. En canvi, modernament s'ha fet una edicio del trasllat en prosa valenciana que l'estrenu cavaller feu de les tragedies de Seneca. La composicio —puix tal es, mes que traduccio— prove de data anterior a 1396 i —segons n'Antoni Rubió i Lluch— «alcançaria gran resonancia pel moment en que aparegue, ya que ella fon el primer ensaig d'acimatacio del teatre classic en llengua vulgar en Espanya». Les tals tragedies —«*son dites tragedies, per ço com contenen dictats plorosos de crueltats de reis e de grans princeps*»— no estaven destinades a ser representades, com al remat tampoc ho estigueren els seus originals.

Vicent Ferrer, el sant, naixque en la ciutat de Valencia l'any 1350 i mori en la ciutat francesa de Vannes l'any 1419. Ingressà en l'orde de predicadors, portà avant fondos estudis, fon catedratic, representà carrecs en la cort regia, brillà en la cort pontificia d'Avinyo, intervingue en el compromís de Casp i, sobre tot, fon predicador, caminant com a tal per gran part d'Europa.

Hi ha una creencia vulgar que considera a Vicent Ferrer com a un frare ocurrent i pla, sense cap atre bagage que la facultat per a produir milacres. Sant Vicent Ferrer fon, contra eixa creencia, un intelectual en tota l'extensio de la paraula, segons ho demostren, els diversos llibres que sobre filosofia, moral i religio escrigue, alguns d'ells en llati i traduïts al castella, al frances, i a l'alema. Tambe s'atribuïxen al sant els fins versos que comencen: «*Vostres goigs ab gran plaer cantarem, Verge Maria...*».

Pero la principal importancia de Vicent Ferrer per a la lliteratura valenciana dimana dels seus sermons. En realitat no se'n conserva cap, sino solament notes mes o manco extenses. Encara que el predicador s'expressava en llengua valenciana —a pesar dels diversos països que visità en el seu apostolat— la majoria de les resenyes que subsistixen se troben redactades en llati per oyents —lletrats, clerics— que a vegades deixaven filtrar paraules no llatines. Els sermonaris llatins han segut publicats en distintes edicions, alguna d'elles en França. No cal dir que tenen mes interes els sermonaris escrits en la mateix llengua en que foren pronunciats, puix conserven d'una manera mes viva el sabor de l'original. En Roc Chabas donà un alvanç d'estos sermons; en Josep Sanchis Sivera està donant a coneixer els texts que es conserven. I son

gustosos per a llectura, puix a mes de la doctrina i del proposit, hi ha abundancia de fabules, d'histories, d'eixemples...

En veritat eixos eixemples, eixes histories, eixes fabules que hi ha en els sermons de Sant Vicent Ferrer constitueixen una cosa viva, un realitat palpitant, la carn damunt del sever esquelet de l'escolasticisme. I ¡com abunden les expressions arrancades de la boca del poble i tornades als oits populars! I ¡de quina manera mes paladina diu el predicador que el pa es pa i que el vi es vi! I ¡com se desenten, si aplega el cas, de l'expressio coenta, en tal de conseguir la pulcritut espiritual!...

He aci, per via de mostra, un fragment en que fra Vicent Ferrer parla de l'educacio dels fills:

«Ara los pares e les mares, mala vida ensenyen. Di, bon home, ¿has tu negun fill

—Ara ha sis anys o set o dotze.

—¿E que li dius?

—Ara, mon fill, porta al costat dret aquesta dagueta, e si degu te diu bif, tu di-li baf; mostra, mon fill, de qui es, e si et dien mala persona, torna-li-la tantost.

—E vosaltres, dones, a vostres filles ¿que els ensenyau?

—Aaah!...

—Ara vet, ma filla, aixi t'afaitaras; vet, pren, aixi lo mirall e aquest pelet tira'l aixi; ¿e no veus tu que no hi esta be? ¿Eh, ma filla! Aixi ballaras de costadet e aixi faras aquesta volta».

Hasda aci el fragment: mostra dels recursos —inclus onomatopeyics— a que acudia l'orador per a aplegar al public i mostra, aixina mateix, dels costums d'aquella epoca...

Bonifaci Ferrer, germa de Sant Vicent Ferrer, naixque igualment en la ciutat de Valencia. Estudià en Perusa i en Lleida. Fon advocat de renom. Eixerci carrecs en la municipalitat valentina. Representà a la seua ciutat en les corts de Monço, no sense maldecaps. Al trobar-se en la mort de la dona, de ses set filles i de dos de sos quatre fills, aixina com en atres disgusts, ingressà —en la boca plena de cendra i assevers— en la cartoixa de Porta Coeli. I en esta nova etapa de sa vida aplegà al generalat de la seua orde, fon compromisari de Valencia en Casp i gojà la confiança de Benet XIII, en qui en acabant se desavingue. Finalment, faltà en la cartoixa de Valldecris l'any 1417.

Bonifaci Ferrer —qui al seu renom postum ha perjudicat el de son germa— deixà varies obres escrites en llati i una atra en valencià, que fon la traduccio de la Biblia, tasca a la que dedicà els ultims anys de sa vida en que pareix ser tingue col·laboradors. A pesar de que la versio biblica fon impresa —en 1478—, pot donar-se per perduda. ¿Que ocorregue en els eixemplars? Que, a conseqüencia d'estar prohibida la llectura de la

Biblia, desaparegueren, probablement no destruïts aparatosament pel foc, sino destruïts tímidament pels mateixos posseïdors. Total: que nomes ha aplegat hasda els nostres dies —despres d'una historia pintoresca— l'ultima fulla de l'incunable, que per cert se conserva en la Biblioteca Nacional de Berlin. Don Josep Rodrigo Pertegas possei un pergami en el que supongue breus fragments de la mateixa traducció, res mes... I es una pena, perque, donada l'ingent personalitat del traductor, cap conjecturar que el trasllat fora interessant...

Un fet molt important en l'història del teatre es el dit «Misteri d'Elig», que, en motiu de la festivitat de la Mare de Deu d'Agost, se representa anualment en aquella calida i bellíssima ciutat, dins d'un espaiós temple. El govern de la República Espanyola, al declarar monument artístic nacional la també nomenada «Festa» d'Elig, dia en el preàmbul del decret, corresponent al 15 de setembre de 1931:

«L'importància (de dita obra) en l'història del teatre lliure es tan gran, que l'estudi i comentari de la seua partitura i del seu llibretó ocupa capítols sancers en l'història de la música universal. Es un cas esplèndid d'inspiració folklòrica. El seu origen se remonta al segle XIII i es l'únic eixemplar viu del nostre primitiu teatre lliure, que té la particularitat, entre les produccions del gènere en eixa època, de ser sancerament cantada. Pot, puix, considerar-se com a un antecedent de l'òpera, que aparegue tres segles i mig mes tard en Itàlia.

El seu valor artístic es excepcional, no a soles per la bellesa original de les seues melodies primitives, d'aquella època, sino també per la magistral modificació polifònica feta en el segle XVI pels mestres Ribera, Giner Pérez i Vich.

Esta reforma, duta avant per estos eminents polifonistes, ofereix la singularitat d'estar inspirada en la cadència popular levantina, tractada en els corals en una elevació de concepte que, en moments com l'escena de la *Judiada* i en el nomenat *Ternari*, l'aliança entre l'element litiúrgic i el folklòric està tan perfectament realitzada, que no troba equivalent entre tota la producció polifònica del XVI».

Realment, este drama musical, de text castiçament valencià —que segons alguns autors data del segle XIV i segons altres del XV— es una manifestació singularíssima, puix —al dir de n'Elies Tormo i Monzo—: «el Concili de Trento prohibí radicalment i en absolut el teatre litiúrgic en els temples. Elig, despres de llargs pleits en Roma, conseguí l'excepció única, única en absolut, puix el teatre sagrat dels autos sacramentals, en tota Espanya en el segle XVII era cosa dels carrers i places i en veritables comics professionals, encara que en ocasió de la festa del Corpus; i en quant a la famosa Passió (visitadíssima de tot lo món), en el poblet d'Oberammergau, alta Baviera, que es representa cada cinc anys, es en lloc públic, a l'aire lliure, i fent els papers les gents del poble».

Durant molt de temps, al parlar del teatre valencià, s'ha citat una

tragedia titulada «L'hom enamorat i la fembra satisfeta», original de Domenec Masco i representada —es dia— en el Palau del Real, davant de Joan el Caçador i la seua cort en 1394. Tal creencia procedia d'una notícia donada en el segle XVIII per un erudit, qui afegia que la tragedia aludia als amors entre el monarca i una dama de la cort. Ara be: Domenec Masco havia segut en dos ocasions jurat de la ciutat de Valencia i vicecanciller del monarca, concepte en el que prengue part en les corts de Monço. Per atra banda, la susodita dama favorita del rei havia degut d'abandonar la cort en 1380 davant l'hostilitat dels cortesans que conseguiren l'aquiescència del rei. ¿Com, puix, el vicecanciller Masco anava a presentar tals amors davant la cort? Ademes, en la data en que es supon representada la tragedia, Domenec Masco es trobava en Castella representant una missio oficial... I no acaba ahí la cosa. Recentment, un acreditat erudit ha demostrat que la suposta obra dramática no era sino una traducció —mes o manco incompleta— del «*Tractatus de amore*» que a fins del segle XII escrigue —en dialectes, hasda cert punt— Andreu el Capellà per inspiració de Maria de Champanya. El mateix erudit ha opinat que el traductor al valencià d'eixa obra —en la que no falten passages vius i alegres— no pot ser Domenec Masco, per quant este era un varo versat en classics llatins i l'aludida traducció no demostra una excessiva pericia en llatinitat...

I —per a acabar— pot consignar-se que no deixà d'haver una lliteratura popular, de la que poguera ser mostra en lo politic la canço entonada per un barber davant de Pere el del Punyalel en la tornada:

«Mal haja qui se n'ira
encara ni encara...».

Sigle XV.

Es el gran sigle de la cultura valenciana i, per lo tant, de la seua lliteratura. Les aures del Renaiximent acaronen moltes ments creadores, sense perjuí de que aquells homens siguen de la seua terra i no estiguen despegats dels seus antecessors.

El Regne Valencià dona grans poetes, uns austerament lírics, atres acerbament satírics. Algu d'aquells poetes es tambe exquisit prosiste. Hi ha igualment una esplèndida floració de traductors que moltes voltes recreen l'original i que demostren com Valencia, quan era mes ella mateixa, vivia de cara al mon i a les corrents exotiques. Una atra nota es la producció d'obres de llarc ale, tant per la seua extensió com pel seu valor artístic. He aci alguns detalls.

Jordi de Sant Jordi —el poeta de nom tan bell que pareix un seudonim— ha segut considerat molt de temps com a català; pero actualment ya se'l sap valencià. Fon cambrer d'Alfons el Magnanim i tingue una germana —Isabel— per l'ingres de la qual en el convent de la Saidia s'interessaren

el monarca i la seua dona Maria. Jordi de Sant Jordi posseï les alcaïdies de Penaguila i la Vall d'Uxo. De breu estatura, no l'impedi el cavalleresc eixercici de les armes. En 1420, ixque de Barcelona formant part d'una expedició, manada pel Magnanim, de la que també formaven part els poetes valentins Ausias March i Andreu Febrer. Pressoner a conseqüència d'una batalla, estava en l'ergastula quan —en frase del celeberrim marquès de Santillana— *«composà molt fermoses coses, les quals ell mateixa asonava, que fon music excelent»*. El mateix marquès de Santillana li otorgà *«la corona dels discrets lletrats»* per *«les obres perfectes i molt subtils tractats»* de Jordi de Sant Jordi. La seua obra —tal com ha aplegat— es mes significativa per la qualitat que per la quantitat; se tracta de diuit poesies, en rics reflexos de Petrarca, en les que un esperit sentimental, sensible, sentiut expressa els seus sentiments en forma delicada i lèxic escollit.

Un altre dels poetes valencians a qui durant molt de temps s'ha considerat com a català es Francesc Ferrer, la naturalesa valenciana del qual ha segut reivindicada recentment. No abunden senyes biogràfiques seues; es sap, empero, que l'any 1444 estigué en la defensa de Rodès. Precisament una de les seues obres es un romanç entorn als actes allí realitzats per l'armada del Gran Sultà. Mes important es altra de les seues obres, *«Lo conhort»*. El poeta es troba en el palau regi, a on els cortesans conversen molt pagats pel comportament de les seues amades; el poeta, malcorat perquè el seu amor no es correspost, se retira a sa casa; el poeta es troba penant la seua sort, quan se li presenten tretze vats —algu d'ells molt conegut— per a aconhortar-lo, parlen malament de les dones, de lo qual es sabedor el monarca i està a punt de castigar-los... El poema es ingenios i té la particularitat de que intercala versos dels poetes evocats, constituint en certa manera una llabor musivaria.

Jaume March intervingue activament, allà per l'any 1393, en l'instauració dels jocs florals de Barcelona i escriue entre altres coses, un curiós «Llibre de concordances»... Pere March, tesorero del duc de Gandia, escriue sobre tot «L'arnes del cavaller», un poema a on, a propòsit de les peces de l'armadura, s'enumeren les virtuts que deuen d'adornar a un cavaller... Arnau March escriue —a banda d'algunes composicions religioses— una canço d'amor en que discuten la raó i el cor... Puix be: Ausias March fon nebot de Jaume, fill de Pere i cosí d'Arnau...

Naixque en Gandia cap a 1397. Per l'esfera en que es desimbolia sa família, fon cortesà i empenyà les armes. En 1420 partí cap Sardenya en l'expedició de que també formaven part Jordi de Sant Jordi i Andreu Febrer. Senyor de Beniarjó, vixque en Gandia i també tingue casa en la ciutat de València. Casà dos vegades. I fallí en 1459.

Home d'una fonda cultura escolàstica, també coneixia a consciència determinats clàssics llatins. Per altra banda, els historiadors i els crítics

s'han complagut en buscar les relacions d'Ausias March en Dante Alighieri i en Francesco Petrarca.

Prescindint d'alguna obra que es poguera tilar com de circumstancies, escrigue cent cants d'amor, set cants de mort, dotze cants morals i un cant espiritual.

Algu ha tachat de trobador ressagat al poeta valencià. ¿Ho fon? Opinen que no, critics com en Manuel de Montoliu, qui diu: «Humanisme diga's al moviment que precedi al Renaiximent, per la renunciacio a les ambicions metafisiques de l'Edat Mija i per l'apassionat interes per tot lo que afectava d'un modo immediat a l'home. Puix be: l'humanisme que distingeix a la poesia d'Ausias, te identic espirit. ¿Compren ara el llector el secret d'este sabor de modernitat que, segons hem dit ades, posseix l'obra del nostre poeta? Es un fondo humanisme lo que tant l'acosta a la nostra sensibilitat actual, eixa continua lluita interior entre els sentits i l'intelecte, eixe tragic fluctuar entre l'esperança i la desesperacio, entre els encants de la vida i l'atraccio irresistible de la mort; eixa perpetua sossobra, eixa angustia de viure en un dolor en que troba plaer i en un plaer que li dona dolor; eixa terrible afirmacio de l'impotencia de l'anima lligada a la miseria de la carn, que acompanya, com la nota greu, fonamental, i servix, digam-ho aixina, de baix continu a la musica tantes voltes funebre i sempre melancolica i dolorida de l'estro d'Ausias March». Realment Ausias March es un gran poeta, no solament pel dens contingut dels seus versos, sino tambe per la bellea d'estos, ya que molts d'ells, en força de ser expressius, pareixen escolpits, no en marmor, que es materia massa molla, sino en la massa pareix ser imperturbable del fosc granit...

Ausias March tingue prospera fama. El traduiren al castella Baltasar de Romani, Jorge de Montemayor i Francisco Sánchez de las Brozas. El tradui al llati Vicent Mariner. El parafrasejà Juan Boscán. Li prengue imagens Garcilaso de la Vega. El comentà Honorat Joan, bisbe d'Osma, davant del seu discipul el desgraciat princip Carles. Fon colocat, en llectures publiques, per damunt de Dante i Petrarca. El cardenal Granvelle portava sempre en ell les poesies ausiasmarquianes. Fon imitat per Montemayor, Diego Hurtado de Mendoza, Gutierre de Cetina i uns atres. Fon admirat i elogiat per Lluís de Lleo, Fernando de Herrera, Lope de Vega, Quevedo, Manuel de Faria Souza, etc. Les seues obres foren impreses en Valladolid, Sevilla, Saragossa, Madrit, Tournon... I aixina hasda aplegar als temps presents, en que se li han consagrat estudis tan importants com els d'Amédée Pages i en que encara seguixen les seues passes algun poeta catala i algun de valencià.

Jaume Roig, pertanyent a una familia noble i de no excessiva pecunia, naixque probablement en la ciutat de Valencia i en el començ del sigle XV. Fon mege, segurament per l'Universitat de Lleida, ademes de mestre en Arts i potser estudiant en Teologia. I ana a Paris per a estudiar

medicina i tallar roses en el roser de les galanteries: als quals objectes hi ha indicis de que s'encabotaren sos pares... Quan tornà a València, potser tenia ya trentados anys. De 1434 a 1477 el consell de la ciutat el nomenà examinador de meges. Per aquella epoca fon mege (secretari, provablement, no) de la reina Maria, muller d'Alfons el Magnanim, a la que assistí dos vegades en Sogorp. Tambe es trobava ben relacionat en el monarca mateix. Es de supondre que, instalat en la ciutat de València, no tardara en, casar-se; la seua conjuge fon Isabel Pellicer, graciosa, dolça, poc parladora, faenera i fertil. Jaume Roig, una vegada casat, portà una vida suau i prestigiosa, sent requerit mes d'una vegada per a dictaminar com a home de ciencia, intervenint, en obres benefiques, adquirint terrenys d'horta, etc. En 1456 fon nomenat conseller de la ciutat. Quan era ya viuado. Vivia en el carrer de Cordellats, en una casona que a l'entrada tenia un pou, la porta d'una bodega i la porta d'una quadra a on hi havia una mula negra. Provablement anava cavaller en esta mula aquell dia primaveral en que, en alguns amics, visitava els assuts de les sequies i, mes enlla de Benimamet, patí una caiguda en recialles de les quals fallí el quatre o cinc d'abril de 1478.

Entre els bens relictos es el mes important —al cap de les centuries— el «Llibre de les Dones», «Espill» o «Llibre de Consells», que de les tres maneres se li diu, encara que la mes expressiva siga la primera. Perque tota l'obra parla de les dones, mes que siga en un to d'aguda misoginia. El primer llibre tracta de la joventut de l'autor, qui —orfe de pare i en una mare gens propicia— se'n va per Catalunya i França, a on li ocorren o veu sucesos variats en que figuren dones de roïn condicio. El segon llibre tracta dels casaments de l'autor, que foren varis, a quin mes desventurat, sense dubte per culpa de les dones. El tercer llibre descriu la presencia davant l'autor, qui pensava casar-se en una parenta, del mateixissim Salomo, qui, per a disuadir-lo, li expon els defectes de totes les dones, absolutament de totes, manco la Mare de Deu. El quart llibre —molt breu— tracta de les visites que l'autor, al desistir dels seus propositis, fa a diferents monasteris i hasda conté un desagravi a les dones, que consistix en... lloar a una, precisament la difunta muller de Jaume Roig.

Naturalment, l'interes principal d'este «Llibre de les Dones» no radica en la critica antifemenina, tema casi topic en la lliteratura migeval, sino en el seu caracter realiste, sucós, pintoresc i satiric, gracies al qual se veuen les figures tal com anaven per aquelles vies angostes i polsegoses, tal com estaven en aquelles cambres fosques i humides. Per aço, un escritor tan sabi com Milà i Fontanals, reputava l'obra maxima —poguera dir-se l'unica— de Jaume Roig com a la mare de la novela picaresca espanyola. Realment, hasda els personages biblics evocats per l'autor se convertixen en persones de carn i ossos. Una atre merit de l'obra es la qualitat del llenguage, fresc i castiç, gracil i arraiilat. I eixe llenguage fon desenrollat pel poeta en pareats consonants de cinc silabes metriques que moltes voltes resulten quatre silabes gramaticals, a pesar

de lo qual corre el poema en gran fluïda, hasda el punt de que, segons Gregori Mayans i Siscar, l'insigne satíric «escrigue en tant d'ingení, suavitat i dolçor, que pareix un Anacreont o Catul». Atres l'han comparat en Petroni i en Boccaccio. Pero, en veritat, Jaume Roig es... Jaume Roig: original i valencianíssim.

L'obra ha segut editada per lo manco tres vegades en el sigle XVI, una en el XVIII i dos —sanceres— en lo que va del XX. Es diu que Gaspar Guerau de Montmajor la traduí al llatí i Llorenç Matheu i Sanz la traslladà al castellà.

En moltes obres de poetes valencians del sigle XV hi ha laudatòries alusions a Joan Roïç (jno Roig!) de Corella: no falta qui aplega a dir que el propi Virgili haguera depres d'est escriptor, ni falta algu per a afirmar que Cicero, d'haver-lo conegut, no haguera escrit... En canvi, no abunden les senyes biogràfiques de Joan Roïç de Corella. Per supost, es indubitada la naturalea valenciana. Fon mestre en teologia i hasda predicador, encara que no consta el seu caràcter eclesiàstic, faltà en 1500...

A l'escriptor se'l pot considerar en diversos aspectes. Com a traductor, ho es de la voluminosa obra (se publicà en quatre volums) que escrigue Ludolf de Saxonia en el títol de «Vita Christi», pero que solia coneixer-se'l en el renom aplicat al seu autor de «El Cartoxià». Per cert que la publicació d'esta obra en valencià (contemporaneament en la versió portuguesa i anteriorment al trasllat castellà) s'escomençà pel quart volum, relatiu a la passió de Crist, lema mes interessant des del punt de vista editorial. Roïç de Corella traduí també un salteri. Com a prosista mes o manco original, escrigue una sèrie de narracions a base de l'història sagrada i profana —històries de Santa Anna, de Santa Magdalena, de Sant Josep, de la reina Hecuba, de Leandre i Hero...— i atra sèrie d'obres a base de temes literaris com la correspondència en el principi de Viana, «Lo Jardi d'Amor», el «Parlament de Berenguer» i atres moltes, sense oblidar la nomenada «Tragedia de Caldesa» en la que s'han vist caràcters autobiogràfics i que no es una tragedia en el concepte que es dona ara a la paraula, sino una noveleta amorosa. «La seua prosa —diu en Marcelino Menéndez Pelayo referint-se a Roïç de Corella— es molt elegant i estudiada, tant en les obres profanes com en les sagrades, i l'aplicà a molts diversos gèneros de narracions, especialment a les mitològiques, prenent d'Ovidi la major part dels arguments». Finalment, Roïç de Corella, considerat com a poeta, alcança el capdamunt de la seua personalitat, puix el mole mètric li conte les sumes i convertix les seues filigranes en un treball d'orfebreria que dona productes tan acabats com l'oració a Maria en son fill al bracet —joyel de la literatura mística— i com la «Balada de la garça i l'esmerla», breu composició, tremola de bel·lees i que pareix acabada d'escriure.

En aquelles fulgurants acaballes del sigle XV hi havia en la Ciutat de

Valencia diverses tertulies lliteraries. Una d'elles se reunia en casa de Mossen Bernat Fenollar, natural de Penaguila, sotsobrer de la Seu, subsindic de l'urbs, catedratic de matematiques, persona prestigiosa, a qui tambe es comparà en Virgili i a qui un poeta digue «*eclesiastic / molt gracios i fantastic / i molt sabut, / i entre la gent molt conegut / per excelent / de molt gentil enteniment / i singular*». A Bernat Fenollar se'l pot definir dient que es per autonomasia el poeta de les colaboracions. Aixina, ell fon qui escrigue la convocatoria per a un certamen poetic en honor a la Mare de Deu, del que resultà el famos llibre publicat en 1474 que es considera com al primer dels impressos en Espanya. Tambe escrigue «*Lo passi en cobles*» —com si es diguera «*La Passio en vers*»— en colaboracio en atres poetes: obra de gran interes lliterari i que per l'intervencio de diversos personages —abstractes o no— ha segut tinguda en conte per a l'història del teatre. Intervingue tambe en l'elaboracio de «*Lo proces de les olives*», obreta en vers a on diversos poetes parlen de les possibilitats de vells i jovens per a determinada activitat, tot això a base de equivocs, acaramullat de bon humor i a la vora de l'immoralitat. Deixant de citar alguna altra obreta, conve nomenar la titulada «*Escacs d'amor*» —tambe en colaboracio— que es senzillament la descripcio en vers d'una partida d'escacs jugada d'acort a les normes del joc per Mart i Venus...

Jaume Gaçull es u dels poetes mes considerables de la dita tertulia. Com a una continuacio en cert modo de «*Lo proces de les olives*» escrigue «*El somni de Joan Joan*», una fantasia versificada en que supon que Joan Joan anava caçant per les teulades i, perseguint a una llebre, caigue en la cambra d'una parturienta a on hague d'amagar-se i tingue ocasio d'oir moltes coses pintoresques que les dones digueren contra els vells... Anterior ad esta obra es segurament la «*Brama dels llauradors*», provable replica a una altra composicio de Bernat Fenollar; en la de Jaume Gaçull es supon una manifestacio de llauradors que protesten contra les bardices que algu vol impondre a la seua manera d'expressar-se, en lo qual resulta un opuscul de gran interes pintoresc, lexicografic i com a espill de costums.

Pel mateix temps hem de situar atres produccions satiriques o humoristiques —«*Obra per als vells*», «*Coloqui de dames*»— en les que intervenen diversos poetes. En l'impossibilitat de senyalar-los u per u, consten els noms de Narcis Vinyoles, Pere Vilaespinosa, Miquel Estela, Joan Moreno, Joan Verdansa, algu dels quals alterna la versificacio de motius alegres en la de temes religiosos. I una extensa nomina de poetes valencians corresponents a tal epoca n'hi ha en el citat llibre a on s'arreglen les poesies concorrents a un certamen —de tipo freqüent— en honor de la Verge Maria.

Figura eminent en la serie de traductors es Antoni Canals, qui naixque en la ciutat de Valencia, estudià en la de Barcelona i potser per

consell de fra Vicent Ferrer ingressà en l'orde dominicana. De volta en l'urbs nativa, fon protegit pel cardenal-arquebisbe Jaume d'Arago qui li assignà la catedra de filosofia en la Seu valentina. I desenrollà tal carrec hasda que Martí l'Huma el cridà per a ocupar-lo en els nous estudis de la cort regia de Barcelona. El mateix rei el propongue en 1402 per a inquisidor general de Valencia. I... ya no se sap res mes d'Antoni Canals, com no siga la data del séu falliment que succei en l'any 1419.

No totes les seues obres han aplegat hasda els dies presents. Les que han aplegat son un «*Tractat de confessio*»; la traduccio dels «*Dictorum factorumque memorabilium*», de Valeri Maxim; una versio del tractat senequiste «*De providentia*»; la «*Escala de contemplacio*», que pareix ser una de les poques obres originals; un trasllat del «*Modus bene vivendi*» atribuit a Sant Bernat; una traduccio de certa «*Exposicio del Parenostre*», original d'autor desconegut; un «*Tractat sobre lo raonament fet entre Escipio e Anibal*» que ve a ser una adaptacio del Petrarca; una versio del tractat «*De arrha animae*», original d'Huc de Sant Victor i hasda alguna poesia...

La seua obra mes considerable es la dels «*Dits i fets memorables*», potser la primera traduccio del Valeri Maxim en llengua neollatina i que, per cert, servi per a una versio de segona ma en llengua castellana. Per lo demes, Antoni Canals no es mostra en esta obra com a un traductor timorat i caninament fidel, puix mes que el respecte a l'original li interessa l'utilisacio d'este per a lliço de moralitat, per lo qual no vacila en interpolar aclaracions o ampliacions. A vegades, falla al buscar en valencià la veu corresponent al llatí. I sempre es produix en un paragraf ample i ritmic, en resonancia classica, que es com un alvanç del periodo suntuos que despres ha de caracterisar als prosistes valencians:

Lloc important entre els traductors valentins del sigle XV ocupa Andreu Febrer, que es diu a si mateix aguasil d'Alfons el Magnanim.

Andreu Febrer, de qui es coneix alguna poesia solta, es sobre tot el traductor de la nomenada «*Divina Comedia*» de Dante Alighieri. I no es un traductor qualsevol, sino precisament u dels mes fidels i exactes. No a soles feu la traduccio en tercets, sino que freqüentment conservà en la versio valenciana els mateixos consonants que en l'original florenti. Andreu Febrer, segons el marquès de Santillana, tradui l'obra dantesca «no minvant punt en l'orde de metrificar i consonar». Y no es esta l'unica ni la mes autorisada lloa que de dit trasllat s'ha escrit.

Un atre gran traductor del mateix sigle es el ciutada de Valencia Miquel Pereç. Lo cual no impedi que escriguera un «*Verger de la sacratissima Verge Maria*», la «*Vida de santa Catarina de Sena*» i una biografia de Sant Vicent Ferrer. Pero la llabor mes considerada es la versio al valencià de l'obra titulada «*De la imitacio de Jesucrist e del*

menyspreu del mon», atribuït per uns a Joan Gerson i per altres a Tomas de Kempis, sense que falte alguna altra atribució. Publicada la primera edició en 1482, resulta la versió valenciana sis anys anterior a qualsevol altre de les vulgars. Per supòsit, no és est el seu mèrit principal, sinó l'acendrat i exquisit caràcter literari. L'estil de Miquel Pereç és com un tapís de sedes puríssimes al que van engalzades gemes del més rar valor. Hi ha en els paràgrafs un ritme musical que es manté sense monotonia. Hi ha també una festa d'adjectius, que exornen gloriosament la soletat dels substantius. En quant a fidelitat, no hi ha sinó la que se'n practicava en aquells temps. El traductor amplia les frases que al seu entendre ho requerixen; en canvi, acurta els passages que considera de manco interès. Tot això no vol afectar al fons, sinó a la forma de l'original. No obstant, diu en Ramon Miquel i Planas: «El traductor no busca en el llibre la devoció sinó l'elegància de dir més refinada». En Josep Comerma remacha, referint-se a l'obra de Kempis o de Gerson: «El llibre és gòtic, i en mans de Pereç es torna plateresc en molts angelets i fulles i columnes salomòniques». I en Manuel de Montoliu acaba afirmant que la llabor de Pereç és una elegant «profanació». En resum, u dels més valuosos monuments de la prosa valenciana.

¿Mes traductors? N'hi ha, n'hi ha. Però, en objecte de no allargar la llista, baste citar al cavaller Lluís de Fenollet, traductor de l'història de Aleixandre Magne, escrita en llatí per Quint Curci, i a Bernardí de Vallmanya, qui traduí «*La carcel de amor*» escrita en castellà per Diego San Pedro.

Com se vorà, ja no és una traducció la novel·la «*Tirant lo Blanch*», obra de Joanot Martorell i Martí Joan de Galba. S'ha discutit la proporció en que cadascu intervingue, dient-se per uns que el primer escriu tota l'obra i el segon la repassa i afirmant-se per altres que el primer escriu tres parts i el segon escriu la quarta part final. Siga d'aço lo que fora, és el cas que de Joanot Martorell apenes se posseeixen senyes biogràfiques, ell mateix diu que escomençà a escriure l'obra en 2 de giner de 1460 i que estigué en Anglaterra, mentres que de la mateixa novel·la es dedueix que l'autor era home de viatges i perit en coses marines. Inconclusa la novel·la a la mort del citat autor, l'arrematà —com s'ha dit— Martí Joan de Galba, qui realisà la faena a prec de la dama Isabel de Lloris. Galba era un donzell que casà en 1457 en la dama Caterina de Celma, pertanyent a família de magnífica posició i que faltà en 1482. Galba vivia en el carrer del Temple casa senyalada actualment en el número catorze —a on guardava, entre altres moltes coses, instruments per a la caça i molts llibres alguns d'ells valencians. I faltà l'any 1490.

«*Tirant lo Blanch*» és una novel·la de cavalleries en que el protagonista realisa una sèrie d'aventures tant en el centre d'Europa com en les aigües del Mediterrani i posteriorment en Constantinopla, a on després de grans conquestes, se casa en la filla de l'emperador grec i es mort entre

les alegries de la boda. No es crega per aço que l'argument segueix una línia recta, puix te abundants derivacions per a donar cabuda a llegendes, episodis, histories d'amor i cortesia, etc., a on actuen personages fins o grotescs, en noms tan bells com el de Carmesina o tan pintorescs com els de la donzella Plaerdemavida o el cavaller Kirielayson de Muntalba... Fundant-se en paraules del mateix Martorell, s'ha dit que l'obra es anglesa en l'original i encara que el repetit autor l'escrigue en llengua portuguesa. Pero es tracta provablement d'un costum seguit per Martorell, ya que no s'ha trobat el menor rastre lusita o britanic i ya que l'obra te un evident caracter mediterraneu, puix per una part se veuen influencies del Ramon Llull que teorisa sobre l'orde de cavalleria i per altra part influencies de l'istoria d'Arago, Catalunya i Valencia, especialment de la famosa expedicio dels almogavers a Orient, hasda el punt de que Tirant lo Blanch recorda moltes vegades a Roger de Flor... Esta novela, ademes i a pesar de la seua extensio, es un llibre ame i divertit, tant pels fets que en ell se desenrollen, com pels tipus que en ell figuren i pel bon humor que les seues pagines destilen freqüentment. Lo qual no impedit que hi haja passages delicadissims ni que generalment se note una atmosfera d'elegancia i suntuositat molt propia de l'epoca en que fon escrita la novela... I això mateix es l'estil, entre comic i refinat, en purnes popularistes i en refinaments llatinisants, sempre luxos i opulents...

Aci, a l'emetre elogis, cabria reproduir una vegada mes el tan reproduït de Cervantes. Menendez y Pelayo digue que una lliteratura que conta en manifestacions com «Tirant lo Blanch» te dret a figurar entre les primeres d'Europa durant el Renaixement i afegi que «es u dels millors llibres de cavalleries que s'han escrit en lo mon». Atres molts elogis s'han fet d'esta obra que fon molt llegida en Europa i de la que es troben resonancies hasda a on resulten mes insospitades com, per eixemple, en les obres de Jean-Jacques Rousseau.

Impressa l'obra per primera vegada en la ciutat de Valencia l'any 1490, ha segut modernament una de les mes reeditades entre les que pogueren dir-se classiques valencianes. Ademes, ha segut traduïda a l'italia, al castella i al frances i conta en una extensa bibliografia critica en diferents idiomes. Tan buscats han segut els eixemplars de les seues edicions antigues que u d'ells, pertanyent a una biblioteca portuguesa i extraviada pel celebre banquer Salamanca, fon causa durant molt de temps de debats en el parlament portugues...

La maxima figura femenina de les lletres valencianes es indiscutiblement Elionor Manuel de Villena, emparentada en les cases reals d'Arago, Castella i Navarra, filla d'aquell nomenat Marques de Villena, tingut per nigromant, qui restaura els Jocs Florals de Barcelona i que—precisament en Valencia— escrigue en catala una obra sobre els dotze treballs d'Hercules. Elionor Manuel de Villena veu la llum—provablement en la ciutat de Valencia— en 1430. Orfena ans dels cinc anys, vixque a partir

d'eixe moment en la reina na Maria, dona d'Alfons el Magnanim, dolça senyora que —absent l'home— vivia en el seu palau valencià en un veïnat de gesmls i una companyia de llibres. Precisament na Maria fundà el convent de la Trinitat, a on entrà de novicia aquella chiqueta de quinze anys que es canvià els noms pel de Isabel: Isabel de Villena. En 1463 fon nomenada abadesa del cenobi. I diu la llegenda que per ad aço s'hague de vencer la resistència d'algunes monges. Certa nit, la sor que anava a tocar albadelles fon sorpresa per Sant Miquel, qui li ordenà que totes les monges votaren per abadesa a Isabel de Villena. «Ho dire, pero no em creuran», alegà la germana. I, a reglo seguit, Sant Miquel escampà l'oli de la llantia que, no obstant, seguí cremant: prodigi que, en ser vist per les monges recalcitrants, decidí el resultat de l'elecció. Això diu la llegenda. L'abadesa —alta, de faç grogiça i suau, d'ulls espirituals— vixque hasda 1490, haguent rebut grans mostres de consideració per part dels seus contemporaneus, entre ells els escriptors Miquel Pereç, Bernat Fenollar i Pere Martínez que li dedicaren rendidament obres seues.

Sor Isabel de Villena —a mes d'una obra (perduda) que escrigue per a les seues monges— redactà una extensa «*Vita Christi*», exquisitament femenina. Encara que cita moltes frases alienes ho fa com a arreu, sense nomenar pedantescament a l'autor. Utilisa l'alegria en una gracia plena de claritat. L'estil, substraent-se a l'epoca, s'acosta a la senzillea sense alluntar-se de l'elegancia. L'autora, recordant els seus temps palatins, situa a voltes els personages en un ambient fastuosament cortesà; pero aço no l'impedix precisar detalls gustosament realistes, com aquell de que Santa Anna «*recordantse de la pobrea que havia vist en casa de la sua filla, trames-li un parell de flaçades e algunes eines de casa*». La primera impressió de la «*Vita Christi*» se feu per a satisfer una encomanda d'Isabel la Catolica, que desijava coneixer l'obra.

En epoca tan fecunda hi hague atres autors de menor quantia com, per eixemple, Francesc Carroç Pardo de la Casta, cavaller que escrigue una «Moral i consideració contra les persuassions, vicis i forces d'amor» que pel seu estil recorda a Roïç de Corella i que pel seu sentit alegoric està emparentat en Dante.

Una mostra de l'historiografia valenciana del sigle XV es el dit «Dietari del capellà d'Anfos el Magnanim», obra que en Josep Sanchis Sivera ha atribuït a Melchor Miralles. Provablement fon valencià, ya que de la ciutat de Valencia ixque i a la mateixa tornà despres d'estancies en Italia i qui sap si en atres bandes. En 1435 el nomenà Alfons el Magnanim capellà de la seua capella. Tingue una vida molt dilatada. L'obra, que en el manuscrit porta un titol que no correspon exactament al contingut, es un llibre desordenat i desigual, puix a vegades resumix obres anteriors i en ocasions relata fets que presencià, a voltes es tan gris com arreu i en atres passages resulta policrom i palpitant. De totes les

maneres, segons Sanchis Sivera, «es la cronica mes interessant de totes les que es coneixen per les notícies que conté i per l'ambient d'epoca que alena tot el llibre».

Encara quan no entra, en els límits fixats per ad estes pàgines, parlar de la lliteratura didactica, conve, per a donar millor idea de l'opulencia lliteraria en el sigle XV, nomenar alguns autors com Lluís d'Àlcanyic, mege de Xativa, qui escrigue un llibre de medicina titulat «*Regiment preservatiu e curatiu de la pestilencia*»; Manuel Diez de Calatayud (aragones, segons alguns), majordom d'Alfons el Magnanim, senyor de la baronia d'Andilla, qui escrigue un «*Tractat de Menescalía*»; Pons de Menagueria, capita de cavallers valencians, qui escrigue «*Lo cavaller*», llibre en el que abunden les expressions tècniques...

Sigles XVI, XVII i XVIII.

No es arbitrari unir en un sol capítol les centúries XVI a XVIII, les dos inclusiu, per quant la matèria de lliteratura valenciana compresa en elles no te prou de volum per a impondre l'aïllament, en el respectiu estudi, de cada sigle.

La present ocasió no ho es per a indagar les causes en virtut de les quals se passà del maxim esplendor dels temps quatrecentistes, a una indigència tan acusada com l'immediata del sigle XVI i sobre tot la dels posteriors. Per descomtat, influi poderosament —sense que fora unic motiu— el desplaçament del centre de gravetat de la política valenciana, originat pel casament, en totes les conseqüències, de Ferrando d'Aragó en Isabel de Castella.

Per lo demes, en els primers temps del sigle XVI la llengua valenciana te tota sort de prerrogatives oficials. Fundada l'Universitat per aquell temps, sa llengua oficial es la valenciana, que continúa sent-ho hasda sigles despres. I es troben en activitat molts poetes dels que foren citats en el sigle anterior, mes atres de manco renom que continuen la tradició, encara que perdent vena satírica i trocant-la per tendència religiosa. Precisament tenen caracter religiós una muntonada d'obres —hagiografies, tractats morals, etc.— publicades a lo llarg d'este sigle, unes en nom d'autor, atres anonimes, unes de prou de valua lliteraria, atres que s'ajusten mes estrictament a la seua finalitat i moltes d'elles interessants, en la seua edició, des del punt de vista artístic. Entre estes cap citar «*La vida de Santa Magdalena en cobles*», del dit Gaçull, publicada en 1505 i de la que digue Salvà: «No he vist volum algu d'aquella epoca a on hi haja tal profusió i lux de gravats com en el present».

Es mes: fon entorn de 1560 quan se produí una obra que no desmereix de les que prou decades abans foren compostes en col·laboració pels

Fenollar, pels Gaçull, etc. Es tracta de la «*Disputa de viudes i donzelles*», en la que intervenen el mege Lluís Joan Valenti, Jaume Siurana i el notari i catedratic Andreu Martí Pineda per a dilucidar en vers quines son mes convenients per a fi de matrimoni, si les viudes o les donzelles, qüestió que resol el juge nomenat a l'efecte declarant-se partidari de les segones. Este juge es precisament Andreu Martí Pineda, la figura mes destacada dels tres col·laboradors, qui ademes escrigue alguna obra mística i algunes atres composicions satíriques en que donava consells a un casat i consells a una casada.

I pels mateixos anys escrigue Valero Fuster, qui en «*La cric-crac*» i en unes atres composicions se revela com a un versador de marcat accent popular, les seues cobles estan demanant una musica de ritme alegre, si es que no la tingueren.

Tambe per aquella epoca, un atre poeta, Onofre Almudever, reeditava (en 1561) obres de poetes pertanyents al segle anterior, si be tenia que salir en defensa de la llengua valenciana dient que molts ignorants creïen-la falta de vocables o gelada en si, quan en veritat era molt abundant i grafica. I reflexos del gran segle hi ha igualment en el sabi i violent Gaspar Guerau de Montmajor, el mateix de qui es diu que traduí al llatí el «*Llibre de les Dones*» de Jaume Roig; a Roig imita Guerau de Montmajor almenys en el metro d'una satira que escrigue contra uns col·legues universitaris en ocasió del viatge realitzat per Felip II en 1586.

En el segle XV pogue haver-se citat alguna obra important per a la lexicografia valenciana. Este llinage d'obres abunda en el segle XVI, si be a voltes no son mes que glossaris de veus fosques en edicions d'autors antics.

Encara que els dits misteris del Corpus començaren a representar-se en l'interior de la catedral valentina en el segle XV—segons se deduí dels ultims estudis—, no pareix ser que trascendiren a l'exterior, com a un numero de la processó, hasda el segle XVI. Entre estos misteris figuraven els de Belem, de Sant Geroni, de Sant Sebastia, del Devallament de la Creu, del Juí, etc. Els conservats hasda hui son el de Sant Cristofol, el d'Adam i Eva i el del rei Herodes. D'estos tres misteris, el mes modern potser siga l'ultim, que pot pertanyer a mitant o fins de la centuria XVI. El de versificació mes regular es el primer; el de mes varietat mètrica—aixina com el de mes bellees lliteraries— es el segon. Precisament referint-se ad este—el d'Adam i Eva—diu Henri Merimée que es «una obra armoniosa i bella, plena d'art i de delicadea, capaç de sostindre la comparació en no importa quina peça del teatre castella en la mateixa data». Per lo demes, no es tracta de drames liturgics—com el d'Elig, per eixemple— ni d'autos sacramentals—com els castellans—, sino mes be d'obres en certa manera similars a produccions franceses i provençals en que el lema inicial de l'obra es mesclava en incidents de gust popular que,

en els misteris valencians, eren a vegades gustosos localismes. Els tres misteris citats no s'imprimiren hasda la segona mitat del segle XVIII; la seua representació perdurà hasda molt a prop dels nostres dies.

A la primera mitat del segle XVI pertany una atra manifestació lliteraria interessant pel seu caràcter teatral aixina com perquè en ella conviuen varies llengües peninsulars. Es tracta del «*Coloquio en el qual se remedia el uso, trato y pláticas que las damas valencianas acostumbra[n] hacer y tener en las visitas que se hacen unas a otras*». És una obra original de Juan Fernández de Heredia, naixcut en la ciutat de València, a on fallí en 1549; cavaller de Sant Jaume; varo amic de plaers i que representà carrecs de certa responsabilitat; poeta en castella i en valencià... Entre les seues obres, s'ha de destacar la dita, que es representà provablement en 1524 o 1525, en el Palau Arquebisbal, a presència de la virreina na Germana de Foix. Dit coloqui, després d'una introducció de circumstàncies, presenta la reunió de varies dames en els seus galans que es dediquen a alguns festejos, a balls i a cants, quan succeix que apleguen uns cavallers que, desafiant als galans, provoquen una escena aparatosa. El coloqui està escrit principalment en valencià i en castella; però hi ha també un portuguès que s'expressa en el seu idioma. Entre els diversos passatges de l'obra, demana l'atenció una disputa entre una senyora molt valenciana i la seua ama, Germana, que, contra l'opinió de la senyora, defen les coses castellanès. En 1561 es publicà «*El Cortesano*», escrit a imitació d'una famosa obra italiana per Luis Milán, valencià molt perit en música, qui en dita obra inserta una farsa representada també davant na Germana; per lo demés, en el llibre de Luis Milán, només aguaita el valencià en boca de bufons i, per excepció, en boca d'alguna dama o d'algun cavaller.

Una branca de la lliteratura a on per esta època pot vore's d'una manera extremada el procés de la desvalencianisació idiomàtica és en el gènere històric i precisament en obres destinades, segons els seus autors, a enaltir el país valencià. No s'havia agotat, ni molt manco, el corrent historiogràfic en llengua valenciana que produí obres com el «*Dietari del capellà d'Anfos el Magnanim*»: corrent que, com se vorà, haurà de perdurar en el següent segle XVII. Relatiu al moviment de les Germanies, per eixemple, hi ha una sèrie d'escrits en valencià, entre els quals cap destacar «*La Germania dels menestrels de València*», obra redactada pel notari Miquel Garcia, contemporaneu dels fets que narra, enemic dels agermanats i escriptor d'estil potser no molt purita, però sí prou fluit. Una atra obra a senyalar pel mateix temps és el llibre de memòries escrit per Gaspar Antist (mort en 1575), qui dona curioses notícies sobre personatges del seu temps.

Significatiu és el cas de Pere Antoni Beuter, naixcut en la ciutat de València i que sa vida ocupà tota la primera mitat del segle XVI. Home eclesiàstic, fon varies voltes catedràtic de l'Universitat Valentina i

escrigue diverses obres en llatí i, ademés, la «*Primera part de l'Historia de Valencia, que tracta de les antiquitats d'Espanya i fundacio de Valencia, ab tot lo discurs fins al temps que lo inclit rei don Jaume primer la conquistà*», obra publicada en valencià l'any 1538 i que al ser novament publicada uns anys després —en variacions que no són del cas— havia segut traslladada al castellà pel mateix autor, qui advertia ad este proposit: «No es rao que a ningu parega mal que sent yo valencià natural i escriguent de Valencia... escriga en castellà... pel respecte del profit comu i divulgacio major en tota Espanya de les gracies que Deu ha concedit a este regne». Com se veu, en el fi es pretenia la justificacio dels mijos...

Tambe Rafael Martí de Viciàna, qui naixque en Burriana i sa vida trascoregue íntegrament en el segle XVI, es un eixemple dels corrents de d'aquella epoca. Prescindint de les obres seues que no han aplegat hasda hui, es de citar la «*Crónica de la ínclita y coronada Ciudad de Valencia y de su Reyno*», la primera part de la qual s'ha perdut i que en les demes —deixant de costat el valor historic— resulta pessimament escrita en castellà. ¿Per que? Perque l'autor havia traduït la crònica del valencià, en que primerament l'escriue, al castellà, i perque —com ell mateix diu: «per ser yo valencià no escriuré tan polit castellà com es parla en Toledo». Ademés, Viciàna publicà en acabant (en 1574) un «*Libro de las alabanzas de las lenguas hebrea, griega, latina, castellana y valenciana*» que, encara que reescrit també —com altres obres perdudes— en idioma castellà, es sobre tot una entusiasta apologia de l'idioma valencià, per lo que el municipi de Valencia subvencionà en vinticinco lliures reals l'impresio de l'obra.

Uns altres cronistes o historiadors del mateix segle i començ del següent —Gaspar Escolano, Francisco Diago— s'entreguen ya de primera intencio al corrent que domina... Entre els sigles XVI i XVII cabalga l'historiador de més autoritat entre els que per aquells temps naixqueren en el país valencià: no es atre que Francisco Moncada, personage d'alta categoria que escriue unes «*Empresas y victorias alcanzadas por el valor de pocos catalanes y aragoneses contra los imperios de turcos y griegos*», obra interessant no a soles pel tema, sino per les fonts, entre les que figura la crònica de Ramon Muntaner. I quede, en açò, despachat lo que es referix a l'història en estos temps.

Joan de Timoneda, qui faltà en 1583, es una figura considerable en l'epoca, no ya per la seua valua intrínseca, sino per les variades activitats i principalment per les de llibrer, editor d'obres alienes, col·lector de contes populars i autor teatral, be com a adaptador, be com a productor mes o manco original. A Joan de Timoneda hem de considerar-lo en general dins del moviment castellanista, pero no es manco cert que a voltes se li trasparenta la llengua pròpia —valga la frase— I aplega a insertar graciets en valencià en les seues col·leccions de gracies en

castella i a escriure autos –substituts dels primitius misteris– que, com el «*Auto del Castillo de Emaus*» i el «*Auto de la Iglesia*», poden reputar-se de bilingües perquè un gran número d'escenes estan escrites en valencià.

Entre els segles XVI i XVII brillen –relativament per cert– uns quants valencians que conreen l'escena castellana sense oferir apenes ninguna nota de valencianisme. Tals són Andrés Rey de Artieda (1549-1613), autor principalment d'una tragedia relativa als amants de Terol; Cristóbal de Virúes (1550 o poc abans-1614) qui engendrà –a més del seu poema «*El Monserrate*»– unes terribles tragedies; Francisco Tárrega (1554 o 1556-1602) autor, entre atres comedies, de «*El Prado de Valencia*», que te cert valor costumiste; Gaspar Aguilar (1561-1623), qui escenificà les vides de Sant Lluís Beltran i del patriarca Juan de Ribera; Ricardo del Turia, es dir Pedro Juan Rejaule (1578-després de 1635), qui feu una comedia de Sant Vicent Martir; Carlos Boil (1577-1617), autor d'una «*Loa donde nombran todas las damas de Valencia*»; i, finalment, Guillem de Castro i Bellvis (1569-1631), la figura principal de tots ells que, en canvi, no aplega a ser figura de primera magnitud en el panorama general de la lliteratura castellana, a la qual pertany en la seua vasta produccio, a on nomes se li pot colegir la condició de valencià en algun titol com «*Los mal casados de Valencia*» i en alguna escena –eixemple, en «*La verdad averiguada y engañoso casamiento*»– a on aguaita la realitat de l'idioma valencià, mes que siga, delliberadament, en boques ancilars, en boques de servidors.

Alguns d'estos dramaturcs i atres que no ho eren, constituïren a fins del segle XVI una «*Academia de los Nocturnos*», tertulia lliteraria dita aixina perquè les sessions ese celebraven de nit i a on els components, que adoptaren sengles seudonims, llegien versos en castella. Esta academia, que durà uns anys, rebrotà en 1616 en una atra titulada «*Los Montañeses del Parnaso*», fundada per Guillem de Castro i de la que hi ha manco noticies.

Al segle XVI –deixant ya el tema teatral– pertany una de les poques figures importants que, des del punt de vista exclussivament lliterari, dona en estes dos centuries el país valencià a la lliteratura castellana. I no es atra que la de Gaspar Gil Polo, notari i home ben relacionat, que faltà en Barcelona l'any 1591, no sense deixar els cinc llibres de la seua «*Diana enamorada*», una de les poques noveles pastorils que poden soportar-se i en la que figura el celebre cant del Turia, a on la personificacio d'este riu, un vell «en el cap coronat de fulles de roure i de llorer, els braços vellosos, la barba rovina i canosa» passa revista com qui diu als «varons celebres i estranys» que vixqueren en els seus margens, lo qual servi per a recordar antics poetes valencians... A Gil Polo s'atribuix la confeccio d'un d'aquells vocabularis valencians que, per a la redaccio de documents, utilisaven els notaris i que abunden en el segle XVII.

¿I Joan Lluís Vives? —preguntarà algu al vore que en este sigle XVI complix tractar, per contrast, dels valencians que es significaren escrivint en atre idioma. Vives, en realitat, no es un lliterat, sino un filosof. O, millor dit, en la seua personalitat el filosof ofega al lliterat. I si be es cert que no escrigue les famoses obres en valencià, tampoc les escrigue en cap atra llengua vulgar, sino en llatí. Açò a banda, no es desdorava d'escrivure en valencià quan aplegava l'ocasio, tant si es tractava d'epistoles com d'obres de mes substancia.

El sigle XVII es, per a la lliteratura valenciana, encara mes pobra que el sigle anterior, aixina com per a la lliteratura castellana produïda per valencians, ya que ara, exceptuant als autors que procedixen d'abans, no hi ha ni les figures de segona categoria que n'hi hague ades. La desvalencianisacio dona els seus fruits que, paradògicament, es condensen en una paraula: esterilitat.

Respecte ad eixa depressio de les essències valencianes en l'esfera cultural —a pesar de que l'idioma valencià continuava sent oficial i popular— no falten els indicis eloqüents. En el cartell d'unes justes poetiques fetes a començament del sigle a devocio d'en Bernat Català de Valeriola, s'anunciava el certamen —supervivencia d'aquells atres certaments— «en llengua castella —que es ara el que mes corre».

No faltaven les persones que es percebien d'estos fenòmens i, ademés, els sentien en l'ànima. Durant aquells sigles se publicaven —en motiu de centenaris, canonisacions, etc.— uns llibres commemoratius, als que aguatava la lliteratura valenciana, ya en composicions de circumstancies, ya en composicions d'entreteniment. U de tals llibres es el «*Sigle cuarto de la conquista de Valencia*» la publicacio del qual correspon a 1639. I Marc Antoni Orti —que era u dels aludits espírits— encapçala el volum dient entre atres coses: «En algun temps (i no tan antic que yo no l'haja alcançat) solia fer-se tan gran estimacio de la llengua valenciana que quan en les Junes de la Ciutat, Estaments i atres Comunitats, algu dels valencians que es trobaven en elles, se posava a parlar en castella, tots els demés s'enfurién contra ell, dient-li que parlara en sa llengua; es ara tant al revés que casi en totes les juntes se parla en castella. I encara ha arribat este costum a introduir-se tan extremadament, que no sols se fa particular estudi en procurar saber la llengua castellana, pero també en oblidar la valenciana».

D'ací que, en la pobrea de l'ambient, descollaren més les poques obres i els pocs homens que n'hi ha.

Encara s'escrivien en valencià determinades memories, dietaris, etc. Aixina, Maximilia Cerdan de Tallada comença a redactar en 1609 una relacio referent a l'expulsió dels moriscs. I el mentat Català de Valeriola escrivia pels primers anys d'esta centuria una autobiografia a on no

faltan notícies curioses, sent d'observar que est home casi sempre es manifestava valencià en les seues memòries no obstant ser corregidor de la ciutat de Lleo (com ell diu).

Per estos temps pot situar-se a Pere Jacint Morla, molt popular en son temps, asidu concorrent a certamens, autor de romanços i loquis (genero este que havia d'alcançar gran desenroll). Un bibliograf assegurava que tenia en poder seu tantes poesies valencianes de Morla que, impreses, formarien un volum de trenta plects.

Francesc Mulet naixque en Sant Mateu l'any 1624. Treballador del camp, al contemplar el solc obert per una corda en el brocal d'un pou, formà el proposit de seguir estudis i perseverar en ells. Despres d'una estancia en el convent de predicadors d'Oriola i en el de la seua poblacio nativa, professà en Valencia l'any 1642. Despres d'estudiar en l'Universitat Valentina, guanyà dos catedres en ella, no sense sengles oposicions. Se diu, se conta que, trobant-se en Roma per a assistir a un capítul general de l'orde, predicà davant del Papa i començà el sermo en les paraules: «Maleit siga el Pare, maleit siga el Fill, maleit siga l'Espirit Sant...», paraules que produiren descomunal sorpresa i que completà afegint: «...diuen els condenats en l'infern». Atres anècdotes se li atribueixen, hasda el punt de que per aço se l'ha pogut nomenar «el Quevedo valencià» i tambe «el Rector de Vallfogona valencià». Pero el cas es que el Pare Mulet —com sol dir-se-li— intervingue en greus assumts de la seua orde, predicà en ocasions solemnisssimes i hasda es diu que escrigue un voluminos tractat teologic moral. En la ciutat de Valencia fallí l'any 1675.

A Francesc Mulet —de l'existencia del qual ha aplegat a dubtar-se— s'assignen una serie de poesies en castella i en valencià de caracter comic i encara grotesc, versificades en gran facilitat. Tambe se li assignen dos comedies —«*Els amors de Melisendra*» en quatre jornades i «*L'infanta Tellina i el rei Matarot*» en tres jornades—, les dos en vers i pertanyents al genero bufo, en freqüents procacitats i gosseries, pero tambe en ingeni i en alguns trossos particularment fluïts.

No hi ha cap manuscrit anterior al segle XVII de les «Trobes» que figuren com de Jaume Febrer, a qui es supon milite de, Jaume el Conqueridor i que son un nobiliari en vers dels cavallers que prengueren part en la conquesta del país valencià. Dites trobes estan versificades en facilitat i hasda en elegancia i, per atra part, contenen abundoses notícies entorn de les persones a que es referixen. Durant molt de temps foren preses com a autèntiques i hasda proposes com o model de llenguatge. Pero alguns erudits han demostrat criticament que no hi ha tal obra del segle XIII. Ara be, ¿qui es l'autor? Algu ha senyalat com a tal a Onofre Esquerdo, un memorialiste valencià que representà carrecs d'importancia i que fallí a fins del segle XVII; pero no falta qui estime a

Onofre Esquerdo incapaç de tal supercheria —per no tindre ilustració per ad ella— i senyale, conseqüent-ment, la necessitat de seguir indagant la paternitat d'una obra que, en aço i tot, no deixà d'influir en les lletres valencianes.

En una primera ullada pareix que la postració de la lliteratura valenciana ades senyalada, devia d'accentuar-se en la supressió de les llibertats valencianes, disposta en 1707 pel primer Borbo espanyol, qui alegaba per ad aço el «just dret de la conquesta». No obstant, no ocorregue exactament aixina, donant-se una vegada mes el cas de les interferències històriques.

Home representatiu de la reacció contra la decadència de la llengua i de la lliteratura valenciana es Carles Ros i Hebrera. Naixque en 1703. Descendent de notaris, també eixerci la notaria. Provablement fadri, faltà l'any 1773.

Entre les seues obres descollen un grup destinades a l'apologia o a l'estudi de la llengua valenciana, com son: «*Práctica de ortografía para los dos idiomas castellano y valenciano*», «*Tractat d'adages i refranys valencians*», «*Epítome del origen y grandezas del idioma valenciano*», «*Norma breve por la que los valencianos (sense hacer estudio particular en la ortografía) sabrán escribir medianamente la lengua castellana (guiándose por la valenciana)*», «*Breve diccionario valenciano-castellano*», «*Breve explicación de las cartillas valencianas*»... El valor d'estes obres com a reacció contra un estat de coses es molt considerable i justifica l'estima en que es pronuncia el nom de Carles Ros pels amants de la lliteratura vernacula; pero aço no impediex d'advertir que el valor de les dites obres des del punt de vista filològic fa que no pugen ser consultades ara sino en tota sort de reserves i precaucions. I es d'observar igualment que Carles Ros, al mateix temps que fomenta l'estudi del llenguatge valencià, fomenta mes o manco directament l'estudi del llenguatge castella com ho demostra, per eixemple, la «*Norma breve de cultura y política de hablar para el idioma castellano, aunque sirva también para el valenciano*».

Un altre grup significatiu de les obres d'este escriptor se troba constituït per una sèrie de romanços i coloquis, mostra representativa de la lliteratura en tendència popular. Entre els romanços està el dels casats pobres, el dels peixcadors de canya, el dels colombares i atres, especialment u en que son descrits els jocs de la chicalla en aquells anys, per lo que oferix notable interès folclòric. Entre els coloquis, n'hi ha de relatius a l'explicació de la festa del Corpus, al comentari d'uns discursos sobre la proxima aparició d'un estel, a l'abundància de parades per a la venda d'aigua en els carrers i places de la ciutat...

Prescindint d'atres escrits, molts d'ells en castella, es de notar que Carles Ros fon entusiasta de la llengua valenciana com a laconica, lo qual el portà a escriure un diccionari de monosílaps valencians i un famós

romanç de circumstancies en que es suponia un dialecte entre lo Rat i un Gat, es dir, entre l'heraldica rata penada i, un feli que en ell vol competir en vellea. Ademés, ha d'anotar-se-li en l'haver la publicació del «*Llibre de les Dones*» de Jaume Roig.

Discipul de Carles Ros en valencianisme fon Lluís Galiana, qui naixque en Ontinyent l'any 1740 i que morí en la mateixa població en 1771. Frare dominic, residí també en el convent d'Oriola —a on pogué vore en carn viva el drama de la llengua valenciana— i en el convent de València, des d'a on pogué conèixer a l'entusiasta Carles Ros. I ad este escrigue Galiana una llarga carta que es una professió de fe en la llengua i en la lliteratura vernacles. Galiana, a pesar de sa curta vida, escrigue una muntonada d'obres, en castella i en llatí, ya destinades a la publicitat, be merament epistolars, ya en fils i randes d'entreteniment, ora sancerament erudites. Entre estes conve citar un copios manuscrit en adicions i correccions a l'obra de Vicent Ximeno entorn dels escritors valentins. També començà una interessant colecció de refrans valencians, modernament publicada. Però lo més interessant de Galiana, des del punt de vista lliterari, es la «*Rondalla de Rondalles*», obreta composta a imitació del «*Cuento de Cuentos*» de Francisco de Quevedo i de la «*Historia de Historias*» de Diego de Torres. La primera edició feu-la Carles Ros en vida de l'autor (1768) sense que este donara el seu nom, potser per considerar massa frívol el treball. Però el cas es que ha tingut favorable éxit, com ho mostren les repetides edicions que se n'han fet. Es tracta d'una narració d'amors hortolans en que lo curios no es l'argument, sino l'estil, caramull de frases fetes, locucions estereotipades, dites, etc. Allí —escriu un autor— «hi ha reunits més de mil cinccents refrans, veus, modismes i vulgaritats». Mina de casticismes, la llectura resulta deliciosa, encara incloent tal o qual locució a rant de terra. La «*Rondalla de Rondalles*» ha segut escenificada per don Rafael Martí Orbera.

Potser també estiguera influit per Carles Ros un escriptor, Leopolt Ignaci Planells, que vivia per 1760 i que escrigue una biografia de fra Pere Esteve que no era sino una adaptació al valencià d'una atra escrita en castella per Cristóbal Mercader. Lo interessant es que Planells dona una chicoteta lliçó per a llegir en valencià i es justifica d'escriure l'obra en tal idioma perquè aixina parlava el biografat i per altres raons.

La part popular que hi havia en l'obra de Carles Ros fon continuada per una sèrie d'escriptors que, en general, tenien més ingeni que cultura. Un d'ells fon Joan Collado, natural de la ciutat de València, qui vixque de 1731 a 1767. Deprengue dibuix i demostrà gran afició a versificar; redactà col·loquis i altres composicions, unes en peu forçat i alguna atra paronomàsica, com aquella que diu: «Hui la gent de l'Horta erta / mou de lo que sembla sambra, / que de lo que llaura lliura, / que de lo que agosta gasta».

A no gran distancia d'esta lliteratura es troba la continguda en una serie de fulls volants, que es fan mes freqüents com alvança el segle XVIII. Se tracta d'una nova etapa dels «coloquis» (a voltes en el nom de «raonaments») en que figuren propiament dialectes o simplement monolecs, explicant festejos, criticant acontentiments, censurant modes, en estil desenfadat i ple d'alusions, tot lo qual va adquirint un caràcter no totalment divers de les actuals revistes.

Una figura interessant del segle XVIII, als efectes de que es tracta, es la de Marc Antoni d'Orellana, qui naixque en 1731 i muigue en 1813, les dos coses en la ciutat de Valencia. Estudiant de filosofia i lleis en l'Universitat Valentina, doctor per l'Universitat de Gandia, ostentà carrecs de la carrera judicial no a soles en la ciutat nativa, sino tambe en Cadix i Madrit. A partir de 1780, es dedicà intensament a llectures varies, entre elles a la dels «*Manuals de consells*» que es conserven en l'Archiu Municipal de Valencia i que son senzillament els llibres d'actes de la municipalitat valenciana des de 1306 hasda 1707. Tant eixos volums com alguns dels que els servixen de complement, no son propiament una obra lliteraria en general, pero contenen moltes pagines d'indiscutible valor lliterari i, encara que continguen moltes frases formularies, son tambe una mostra de la trayectoria seguida per l'idioma valencià durant quatre sigles. A partir de 1707, estos llibres ya s'estengueren unicament en castella. Per supost, Orellana no buscava alli lo que hi haguera de lliteratura, sino atres coses. I aixina ana escriguent diverses obres, entre elles un repertori d'artistes valencians que ha segut amplament posat a contribució. Tambe escrigue en el titol de «*Valencia antigua y moderna*» una voluminosa relacio de carrers i places de la ciutat, en molt gustoses digresions, entre les que abunden les referents a la llengua valenciana: la riquesa dels seus sons, l'expressiu laconisme, l'aptitut per a indicar matços, l'ortografia, etc. Mes, estes obres se trobaven escrites en castella. En canvi, escrigue en valencià un catalec dels pardals de l'Albufera i un catalec dels peixos que es crien en la mar de Valencia, catalecs que, per cert, publicà anonimament.

I no s'ha d'oblidar tampoc, en esta centuria XVIII, el singular floriment d'erudits que hi hague en terres valencianes. Es una de les notes dominants del segle en l'esfera de les lletres. No obstant, just es dir que estos erudits, manco excepcions, no sempre es distinguiuen per estudiar precisament les coses valencianes i, per descomtat, solen escriure en castella o en llatí. Per a remat, se dona el cas de que algu —com l'il·lustrissim don Gregori Mayans i Siscar— que realisà una faena vasta en orde a estudi i catalogacio de veus valencianes, no aplegà a publicar esta part de la seua llabor. Don Francisco Cerdà y Rico es editor de la «*Diana enamorada*» de Gaspar Gil Polo i autor de les notes sobre els poetes valencians que ilustren el cant del Turia que figura en aquella novela pastoril. I en este camp de l'erudicio s'ha de situar a José Rodriguez i Vicent Ximeno, autors de sengles bibliografies d'escriptors

valencians en valencià, en castella i en llatí, les passes dels quals seguí, ya en el segle posterior, el també bibliograf Just Pastor Fuster qui, per cert, uní a la seua obra, publicada en 1827 i 1830, un vocabulari valencià.

Sigle XIX.

¿Quina es la nota dominant de la lliteratura en el segle XIX?

D'entrada, una franca millora sobre els temps anteriors, tant en qualitat com en quantitat.

Les figures ya no apareixen aïllades en l'ambient. Potser se deu a que abunden mes les fonts d'informació; pero es el cas que hasda una figura com la de Tomas Villarroja que, en una primera ullada apareix aïllada en l'ambient, si be es mira ya no ho està, perque l'acompanyen una serie de manifestacions populars, tan fragils com es vullga, pero que no deixen de tindre el seu pes. I eixes mateixes figures tampoc apareixen aïllades entre elles, ya que durant casi tot lo segle hi ha societats a on es reunixen els homens mes afins en gusts lliteraris, hasda que eixe corrent societari es concreta en caracter francament valencianiste, segons designi dels seus mes entusiastes promotors, en «Lo Rat Penat».

En quant a la qualitat, siga prou dir que el terme mig que acusen els lliterats valencians de les diverses categories a lo llarc d'aquells cent anys, es molt honros, tant si es compara en els termens mijos que acusarien sigles anteriors com si es considerara d'un modo absolut. I això que alguns escriptors eminents no es decidixen a aplicar-se de valent —dit siga en frase deportiva—, be perque el cultiu de les lletres no fora en ells una activitat professional, be perque temeren possibles conseqüències politiques, be per atres causes...

Aquell corrent popular escomençat per Carles Ros i seguit per atres, continuava a fins del segle XVIII i començ de la centuria XIX, en Lluís Navarro, frare dominic, naixcut en Alboraya, autor d'alguna peça monosilabica i d'uns anacreontics «*Avisos d'un amo a sa criada*»; en Manuel Civera, propietari d'una fabrica de fideus, autor de coloquis, alguns destinats a encendre les passions contra els francesos; en Vicent Clerigues, home d'accidentada vida, molt fester, autor de composicions satiriques de to lliberal; en Pasqual Martinez, soguer d'ofici, autor d'una novela i atres treballs en calo, pero sobre tot de l'archifamos coloqui de «*Nelo el Tripero*», dibuix recarregat d'un trua d'aquells que bambaven per l'antic mercat de Valencia; en Vicent Angles, home de pobra posició, especialista en improvisacions, autor de numerosos romanços i coloquis, entre ells algu que es feu celebre i que el titol no es pot citar... Tambe es de mentar Vicent Branchart i Alfonso, autor de coloquis i soliloquis, que es conserven manuscrits, alusius a la guerra de l'independencia, a

corregudes de bous celebrades posteriorment, a les modes que privaven per aquells dies...

Una mostra de la lliteratura popular en la primera mitat del segle XIX la constitueixen els «milacres» o «miracles» que venen a ser una resurrecció dels antics «misteris», se referixen només a episodis taumaturgics en que interve Sant Vicent Ferrer i es representen a l'aire lliure, en altars montats en motiu de la festa de l'apòstol. La circumstància de que esta lliteratura tinga caracter popular, no impediex que es conega el nom de molts autors.

Aixina, Joan Arolas, el poeta naixcut en Barcelona l'any 1805 i mort en la ciutat de València —a on vixque casi tota sa vida— l'any 1849. Arolas, qui ocupa honros lloc en el Parnas castella de l'epoca, a soles escrigue una obra en valencià que fon precisament un «miracle» per a que fora representat l'any 1835 en el cadafal del carrer de la Mar.

Tambe escrigue alguns «miracles» Josep Bernat i Baldovi, autor que no es feu popularíssim —com ho es— cultivant precisament la lliteratura religiosa. Naixque i muigue en Sueca, els anys 1809 i 1864 respectivament; fon doctor en jurisprudencia, diputat a Corts, alcalde de la ciutat nativa, etc. En castella i en valencià escrigue gran numero de poesies que es distingeixen —particularment les segones— per una extraordinaria agudea en l'intenció i facilitat en l'eixecució. També publicà alguns periodics, l'interés dels quals se demostra indicant que alguns d'ells han segut reproduïts. Finalment, escrigue diverses peces teatrals, entre les que cap nomenar «*L'agüelo Pollastre*» (parodia de «*Don Juan Tenorio*») i «*Pasqualo i Visanteta o el Tribunal de Fabara*», no per ella mateixa, sino per ser parodia o, millor dit, espill d'atra obra, moltes voltes editada «*sous le manteau*». A Bernat i Baldovi, dit també el Quevedo valencià, se li atribueixen molts caràcters d'ingeni que el pinten com a home agudíssim.

Igualment hi ha algun «miracle» en l'haver lliterari de Vicent Boix i Ricarte, qui veu la llum en Xativa (1813) i que deixà de vore-la en la ciutat de València (1880). Escolapi primer, se n'ixque del claustre i, fon entusiasta defensor de les idees lliberals. En valencià escrigue també poesies i diversos treballs de circumstàncies. La major part de la producció de Boix —una historia de València, cròniques, memories, biografies, noveles historiqués, etc.— està escrita en castella; pero bategava en Boix tant de valencianisme, que algunes d'eixes obres, aixina com els consells de l'autor, influïren possitivament en el renaixer de les lletres vernacles.

En posterioritat a la lliteratura dels milacres naix la dels «llibrets de falla», es dir els fullets en que s'explica en vers la significació de les fogueres alusives instal·lades en la via pública per la festa de Sant Josep. Bernat i Baldovi escrigue intencionats opusculs d'este llinatge. En general, han solgut ser anònims estes publicacions, cada dia en més vivor.

U dels acontenyiments significatius a incloure en el corrent popular de la lliteratura valenciana en la primera mitat del segle XIX es la publicacio de «*El Mole*», a l'aparicio del qual precedi un prospecte que entre atres coses dia: «A primera vista ha de pareixer ridicula la mampresa de publicar un periodic en llengua valenciana». Pero el fet es que «*El Mole*», periodic de relativa periodicitat, desenfadadament satiric i clarament lliberal alcançà un exit gran, especialment en les primeres epoques, perque es d'advertir que en tingue varies, mes o manco accidentades, hasda aplegar a l'any 1870. Fundador, director i casi unic redactor de «*El Mole*» fon Josep Maria Bonilla (1808-1880), un ciutadà de Valencia, una miqueta escultor, no poc pintor, gran deportiste, espirít desinquet, que triomfà escriguent per a l'escena, que fon perseguit per les seues idees politiques i per les seues campanyes periodistiques...

A «*El Mole*» seguiren atres molts periodics —que, per la seua pretensio de ser mes i mes llegits, adoptaren absolutament l'ortografia castellana per a escriure una llengua que tambe anava deixant de ser castiçament valenciana per a castellanisar-se cada vegada mes.

I encara que per aquell temps tot lo mon se creïa autorisat per a escriure en valencià prescindint de tota norma i de tota pauta, se notava segurament en falta l'existencia d'un diccionari valencià per quant els anteriors treballs en esta materia (Pou, en el segle XVI, Ros, Mayans i Siscar, Dempere en el segle XVIII, Sanelo, Font i Piris, Lamarca en el segle XIX) no eran utilisables per haver quedat ineditats, per ser rars o per ser llimitats. I en 1851 publicà Josep Escriu i Martinez el seu diccionari valencià, al que seguiren atres diccionaris o vocabularis de Rosanes, Cabrera, Llombart, Marti i Gadea... Per cert que, a proposit de diccionaris, es de recordar a Pere Labernia i Esteller, naixcut —l'any 1802— en la vila de Traiguera, no llunt de Sant Mateu. Estudiant en Tortosa, als vintitres anys se traslladà a Barcelona, segui estudiant alli, fon triat membre de l'Academia de Bones Lletres i, entre atres obres principalment filologiques, publicà un «*Diccionari de la Llengua Catalana ab la correspondencia castellana i llatina*» que en 1839 —any de la publicacio— ompli autenticament un buit i en posterioritat ha constituït una verdadera autoritat en llengua catalana. Mort Labernia en Barcelona l'any 1860, el municipi de Castello ha recordat la naturalea de l'ilustre filolec donant-li nom a un carrer de la capital de la Plana. Pero aço es alvançar els acontenyiments...

Quan la lliteratura valenciana no era mes que una manifestacio popular —acas en tots els defectes i en escases qualitats d'estes manifestacions— sorgi en un clar proposit de dignificacio lliteraria la figura de Tomas Villarroja i Sanz, que per lo manco en un aspecte es l'Aribau valencià. Naixcut en la ciutat de Valencia l'any 1812, passà per les Escoles Pies —que en l'epoca eren en cert modo un foro lliterari— i es llicencià en Dret per l'Universitat Valentina. Villarroja, qui tenia grans aficions lliteraries, freqüentà les tertulies d'este caracter que per l'epoca

hi havia en la ciutat i particularment la que edità, de 1841 a 1843, una revista titulada «*El Liceo*». En este periodíc publicà Villarroya quatre poesies —nomes quatre—, casi totes elles de circumstancies, pero totes escrites en preocupació ortogràfica, en pulcritut lexicà i en elevació de sentiment. Entre les quatre poesies descolla una canço a on el poeta diu que s'expressarà «*en l'oblidada llengua de mos avis, / mes dolça que la mel*». Però Villarroya abandonà la lliteratura per a entregar-se a les seues activitats professionals: entre atres carrecs, fon jure de primera instancia en Moncada; destituït d'este carrec, faltà algun temps despres, en 1856. La noblea del seu intent lluíx al cap dels anys...

Una figura eminent de la lliteratura genuïnament valenciana del segle XIX es la de Teodor Llorente, qui naixque l'any 1816 en l'urbs valentina i que mori en ella l'any 1911. Cursà estudis jurídics, filosòfics i lliteraris en l'Universitat de Valencia. Molt jove començà a versificar i hasda estrenà un drama romàntic, tot això en castella. Però haguent llegit les poesies de Joaquim Rubió i Ors i haguent oït els consells de Marià Aguiló i Fuster, començà a versificar en valencià, en extraordinari exit favorable. Llorente fon periodiste d'excelentíssima calitat i tambe intervingue en la política, ocupant carrecs públics. Però, de totes les maneres, la seua devoció era la lliteratura, a la que dedicà les mes fervoroses activitats i en la que es guanyà un gran prestigi com a traductor al castella dels grans poetes del seu temps i encara de sigles anteriors. Publicà tambe varies obres en prosa castellana, entre les que descolla un llibre en dos toms dedicat a «*Valencia*», a on abunden les pàgines sentides i polides. Poeta original en castella, ho fon sobre tot en valencia com demostra el seu «*Llibret de versos*», del que hi ha varies edicions. Menéndez y Pelayó escriu referint-se al vat valencià, «les intimitats de la seua anima poetica, la flor dels seus sentiments d'amor, patria i fe, els recorts de l'infancia, els ensomis de juventut, les lluites i desalens de l'edat maïra, el noble i magnanim repos de l'honrada vellea, han de buscar-se en este «*Llibret*» seu de rimes valencianes, que per ell a soles seria prou per a impedir o, per lo manco, per a retardar la mort de la parla expressiva i dolcíssima en que han segut composts. En veritat, Teodor Llorente, home que gojava de gran consideració social, causà positiu benefici a la lliteratura valenciana pel sol fet de cultivar-la, ya que aixina atrague cap ad ella la simpatia o la curiositat de gents que, de no mediar eixa circumstancia, hagueren carit d'eixa curiositat o d'eixa simpatia. Ademes, escrigue un valencià dolç i gracios, que no vacilava en l'adopció de purismes i que, no obstant, li permete d'alcantar netes esferes de lirisme i aplegar al poble, segons demostra la popularitat de la seua poesia «*La Barraca*». Es d'advertir, finalment, que moltes de les poesies valencianes li han segut traduïdes al castella per diversos poetes.

Intim amic i companyo de Llorente fon Vicent Wenceslau Querol i Campos. Naixcut en la ciutat de Valencia l'any 1836, se llicencià en Dret, tingue precoços exits lliteraris i fon patrocinat per Pedro Antonio de

Alarcón. Pero en acabant s'entregà a ocupacions burocràtiques que el portaren, a viure molts anys en Madrid. Faltà —l'any 1899— en la Caseta Blanca de Betera, propietat del poeta Josep Aguirre i Matiol.

Querol a soles publicà el llibre de les *«Rimas»*. Escrites casi totes en castella, guanyà elogis de reputats crítics i estimació de persones selectes, pero no el renom, com mereixien els seus poemes d'austera i elevada inspiració, poemes de robusta i segura versificació. El mateix llibre conte un apartat —entorn a la denominació del qual s'ha discutit molt— en el que es contenen les composicions valencianes de Querol. Allí nomes en son set, pero cabria afegir-ne alguna mes. Entre els estudis entorn del poeta valencià, descolla el de Josep Ixart, qui es fixa especialment en les poesies valencianes senyalant com a notes de valenciania la radiant clarietat de la dicció, la transparència en l'expressió, la fluïdeja del pensament...

Una figura que en la segona mitat del segle XIX alcançà gran relleu fon la de Constantí Llombart (qui en realitat se dia Carmel Navarro Llombart). Naixcut en la ciutat de València l'any 1848, seguí l'ofici de enquadernador, lo qual l'aficionà als llibres, i intervingué en la política republicana en molt d'entusiasme. Combatives foren les primeres obres de Llombart: versos, drames, articles de premsa... Iniciat en el valencianisme, publicà dos llibres d'epigrames propis i aliens, començà en 1875 un almanac anual que es titulava *«Lo Rat Penat»*, intervingué en l'edició de velles obres valencianes —com les del pare Mulet—, publicà dos volums de caràcter folklòric, escrigué gran nombre de poesies, deixà preparat un diccionari valencià-castellà i, sobre tot, edità en 1879 la seua llorejada obra *«Los fills de la Morta Viva»* que era una bio-bibliografia dels escriptors que cultivaren la «morta viva» (es dir, la llengua valenciana) en el segle XVIII i en lo que anava del XIX... Llombart, a banda de les seues condicions literàries, fon un animador de la lliteratura valenciana, un promotor de les lletres vernacles.

I Llombart fon, també, l'iniciador de *«Lo Rat Penat»*, que s'autodenominava societat d'amants de les glories valentines i la sessió inaugural de la qual se celebrà el 31 de juliol de 1873 en el pabelló municipal de la fira. Al'atre any, per la mateixa època, es reanudà la festa dels jocs florals que tan prestigiosa tradició gojava i que havia tingut un brot solitari vint anys abans per iniciativa de Marià Aguiló i Fuster, el poeta i erudit mallorquí que fon bibliotecari de l'Universitat de València i que tant influí en Llorente i en Querol. La sèrie dels jocs florals començada en 1870 encara continuà; a conseqüència d'esta festa s'han publicat diversos volums continents de treballs premiats en ella; han seguit impreses moltes obres d'investigació també guardonades allí, etc.

Llombart influí en bona part dels joves que en son temps sentien afició per la lliteratura, entre ells Vicent Blasco Ibáñez (1867-1928) que

en la joventut escrigue diversos treballs en valencià, ya en prosa, ya en vers. I donat que s'ha fet menció d'este nom, no es ocios insistir-ne, perquè Blasco Ibáñez escrigue una sèrie de novel·les i contes valencians considerats per molts crítics com lo millor de la seua obra; perquè en eixes narracions escrites en castellà se filtren expressions valencianes; perquè algunes d'elles han segut traduïdes a la llengua vernacula i, finalment, perquè han influït en altres escriptors valencians, que han seguit, dins de les seues possibilitats, les mateixes passes. I depres de citar este nom, pot consagrar-se un recort a un altre més modern, el de Gabriel Miró Ferrer (1879-1930), el lliterat alacanti que en les seues narracions, en les impressions, en les estampes de la terra valenciana i encara de fora d'ella es manifesta en un precios estil singular, u dels seus secrets —encara no estudiat pels crítics— consistix en els seus valencianismes, es dir, en l'adopció de paraules que l'artista escoltà en boca de llauradors valencians...

El nom de Blasco Ibáñez, fonamentalment prosiste, fa pensar en un dels fenòmens característics de la lliteratura valenciana en el segle XIX, es dir l'escasea de la prosa valenciana. I aço no es un mer detall, sino un greu índex de que el renaixement, en tota la seua importància, no havia arribat a un grau prou de madurea. El fet de fer ús de l'ortografia i hasda la sintaxis castellanes per a escriure en valencià, no deixa d'influir en esta mesquina de la prosa. Perquè eixa anomalia no es resignava a acabar...

Escomençat ya el renaixement de les autèntiques lletres valencianes, proseguix tenaçment l'anomalia, que, per lo demés, se limita casi exclusivament al cultiu dels gèneros còmics. Ad este corrent còmic pertany Eduart Escalante, qui escrigue poesies soltes, pero que deu el renom a la copiosa llista de sainets. Naixcut en el Cabanyal l'any 1834, la vida no li fon propícia en els primers anys i, en acabant, hagué de guanyar-se el jornal com a pintor de ventalls. Despres d'estrenar una grandiloqüent tragedia en castellà, no tardà en trobar el verdader camí en 1861 en l'estrena del seu sànet *«El deu, denau i noranta»*, al que seguiren altres molts en que plasmà la vida popular d'aquells temps en tal gràcia i espontaneïtat que li valgueren ser dit el Ramón de la Cruz valencià. Faltà en la ciutat de València en 1895 i aquell mateix any es celebrà en Madrid una velada necrològica en la que es representà en valencià un sànet d'Escalante.

Al parlar del renaixement de les lletres valencianes en el segle XIX es menester citar —mes que siga sucintament i desordenadament a Víctor Irlancho Simón, qui per cert era aragonés de naixement, a Josep Bodria Roig, qui procurà adreçar el llenguatge; a Joaquim Balader, denominat el Bretón de los Herreros del teatre valencià; a Francesc Palanca i Roca, que realisà plausibles intents dramàtics; a Benet Altet i Ruata, que escrigue composicions monosilabiques de llarg ale; a Josep Maria Puig

Torralba, bon coneixedor de l'antiga lliteratura; a Francesc Badenes Dalmau, exquisit poeta que potser no ha rebut els elogis que mereix; a Jacint Labaila, bon poeta i bon prosista; a Lluís Cebrián Mezquita, poeta, dramaturg, investigador... I la llista augmentaria incloent ad atres que tenen mes faena castellana (com, per eixemple, Feliu Pizcueta); ad atres que no foren propiament lliterats i hasda ad algu que, afortunadament, encara viu... De totes les maneres, ha de resultar una llista en omissions...

Mes val deixar-la aixina, composta unicament per autors ya desapareguts. En acabant s'obri el sigle actual, en el que la lliteratura valenciana va guanyant posicions, va posseint periodics de positiva presència, va abordant generos lliteraris que ella mateixa s'havia vedat modestament, va aguantant-se als ambients a on abans no la recibien, va tenint cultivadors cada vegada mes ambiciosos que ya no es contenten en la lliteratura per la lliteratura, en l'art per l'art...

Pero aço excedix ya dels llimits de les presents pagines.*

* El present articul fon editat, en motiu de la Festa del Llibre de l'any 1934, per les publicacions de l'Archiu Municipal de Valencia. Hi hague reproduccio facsimil a carrec de la llibreria Va Naixer, Valencia, s/d. (¿1976?) [Traduccio: Miquel Castellano]